

РОЗВІДКИ

Анна Морозова

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ ГУБЕРНАТОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (загальна характеристика, аналіз особистостей)

Кінець ХХ ст. для вітчизняної історичної науки позначився відмовою від марксистської парадигми знань. Особа посіла ключову теоретико-пізнавальну позицію й стала не лише об'єктом, але й предметом історичної науки. Вивчення життєвого досвіду людей через розвиток суспільства та держави сприяло розгортанню біографічних досліджень, які активізували дискусії про роль особистості в історії.

Починаючи з ХVІІІ ст. центральною фігурою місцевого управління, безперечно, був губернатор. Без розуміння особливостей функціонування й розвитку цієї посади неможливо адекватно інтерпретувати й застосувати двохсотрічний досвід щодо управління регіонами.

За два століття існування посади губернатора серед пересічних обивателів виробилося стійке переконання щодо практично необмежених можливостей людини, що її обіймала. Але становище губернатора в державному апараті було неоднозначним. З одного боку, він призначався імператором і безпосередньо йому підпорядковувався. Тому губернатор мав досить широкі повноваження відносно усіх губернських установ. З іншого боку, губернатор поступово перетворився на чиновника Міністерства внутрішніх справ і був підлеглим міністру. Указ 3 червня 1837 р. підкреслив цей подвійний характер губернаторської посади: «Гражданские губернаторы как непосредственные начальники вверенных им высочайшею волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенных верховных прав самодержавия, пользы государства и повсеместного выполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего сената и предписаний начальства»¹. Майже в незмінній формі це формулювання увійшло до «Общего учреждения губернского» 1892 року, яке діяло на території європейської частини пізньої імперської Росії². Законодавством були визначені й обов'язки губернаторів: «Имея постоянное и тщательное попечение о благе жителей всех состояний управляемого ими края и вникая в истинное положение и нужды, они обязаны действовать данной им власти охранять повсюду общественное спокойствие, безопасность всех и каждого и соблюдение установленных правил, порядка и благочиния. Им поручено и принятие мер для сохранения народного здоровья, обеспечения продовольствия в губернии, доставление страждущим и беспомощным надлежащего призрения и высший надзор за скорым исполнением всех законных постановлений и требований»³. Таким чином, закон декларував, що губернатор повністю відповідає за стан справ на підпорядкованій йому території.

У період буржуазних реформ компетенція губернатора дещо звузилася: він

втратив право «ревізії» судових органів, за межами його керівництва залишилися контрольна палата, акцизне управління, створені в 1860-их рр. Із відання губернатора вийшли народна освіта та охорона здоров'я. Однак він зберіг владу в губернії. Очолював губернське правління, яке 1865 р. було звільнене від дургорядних адміністративно-господарських питань у зв'язку з передачею їх у відання земствам. Губернатор, як і раніше, головував більш ніж у півтора десятка дорадчих установ, які доповнювали діяльність губернського правління. За їхньою допомогою губернатор здійснював нагляд за новими пореформеними установами.

Із введенням «Городового положення» (1870) зменшилася влада губернатора і в міських справах. Наприклад, питання благоустрою міст майже повністю відійшли до функцій органів міського самоврядування. Але губернатор обов'язково знайомився з усіма постановами міської думи, через нього йшли усі скарги на її протизаконні дії. Й часто міському самоврядуванню доводилося боротися за свої права з губернаторами⁴.

У 80-і рр. XIX ст. роль губернатора дещо зросла. Він отримав можливість впливати навіть на суд («просмотр» списків осіб, які мали право бути обраними на посаду мирового судді, списків присяжних засідателів). З 1889 р. губернатор став головою губернського присутствія – адміністративно-судового органу для селянських станових органів та органів нагляду за ними (земських начальників).

У роки Першої світової війни уряд змінив розподіл обов'язків серед вищих чинів губернської адміністрації. 30 жовтня 1915 р. був виданий височайший наказ «освободить губернаторов... от заведования текущими делами, оставив с ними общее руководство управлением губерний, и возложить на них ответственное направление и объединение на местах всех мероприятий и действий, вызываемых условиями военного времени»⁵.

Тимчасовий уряд зберіг систему губернських установ, але очолили губернську адміністрацію комісари, якими зазвичай ставали голови губернських земств. З літа 1917 р. комісари в Україні затверджувалися Центральною Радою⁶. Так припинила своє існування посада губернатора.

Питанням взаємодії губернаторів із місцевими органами самоврядування та органами вищого рівня, можливості впливу губернаторської влади на рішення місцевих органів самоврядування (як міські, так і земські) присвячено чимало сучасних досліджень⁷. Але нам хотілося б зупинитися на інших питаннях.

За період з 1861 р. (введення в життя «Положення для Малороссийских губерний», згідно із Маніфестом 19 лютого 1861 р.), по 1917 р. (скасування посади губернатора) Чернігівську губернію очолювало 15 губернаторів. Спробуємо розглянути перебування кожного з них на цій посаді, відзначити їхні досягнення та невдачі, проаналізувати та узагальнити відомості щодо їхнього походження, освіти, становища у суспільстві напередодні призначення на посаду губернатора та після звільнення з неї. Спочатку наведемо деякі відомості про кожного з них (за хронологією перебування на посаді)⁸.

Сергій Павлович Голіцин (1815–1888), князь, чернігівський губернатор у 1861–1870 рр. За його правління впроваджене в життя «Положение для Малороссийских губерний» згідно з Маніфестом 19 лютого 1861 р., розпочаті земська (1864) та судова (1870) реформи. За цей час в Чернігові відкрита жіноча гімназія (1865), розпочалося видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866), «Земского сборника Черниговской губернии» (1870).

Олексій Олександрович Панчулідзев, чернігівський губернатор у 1870 – 1875 рр. За його губернаторства здано в експлуатацію Курсько-Київську (1870) та Любаво-Роменську (1873) залізницю, розпочалося будівництво водогону в Чернігові, відкриті Ніжинський (1873) та Чернігівський (1875) міські громадські банки. За його підтримки побачило світ «Особое прибавление к Черниговским губерньским ведомостям».

Михайло Петрович Дараган (1834–?), з дворян Полтавської губернії, чернігівський губернатор у 1876–1878 рр. Сприяв виданню «Черниговской газеты»

(1877) й заснуванню Чернігівської громадської бібліотеки (1877).

Анатолій Львович Шостак (Ісленьєв-Шостак) (1840–1914), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1878–1881 рр. За час його губернаторства в Чернігові відкрився міське ремісничє училище (1880), а в Ніжині споруджено перший пам'ятник М.В. Гоголю (1881).

Сергій Володимирович Шаховський (1852–1894), князь, чернігівський губернатор у 1881–1885 рр.

Олександр Костянтинович Анастасьєв (1837–1900), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор у 1885–1892 рр. Займався благоустроєм Чернігова, збереженням його храмів, створенням хорового колективу при Вознесенській церкві. За його губернаторства влаштовано сквер на Гімназичній площі (1885), де встановлений бюст О.С. Пушкіна (1900).

Михайло Михайлович Вєсьолкін (?–1897), з дворян Новгородської губернії, чернігівський губернатор у 1892–1893 рр. За його губернаторства в Чернігові відкрито відділення Державного банку (1893).

Євген Костянтинович Андрієвський (1847–?), з дворян Бессарабської губернії, чернігівський губернатор у 1893–1903 рр. За його губернаторства в Чернігові влаштоване вуличне електричне освітлення (1895), закладено сквер навпроти Катерининської церкви й бульвар на Олександрійській площі (1897). За його підтримки розпочали діяльність Чернігівська губерньска вчена архівна комісія та Музей старожитностей В.В. Тарновського (1896), відкриті міський ломбард (1899), реальне училище (1902), школа глухонімих (1901), Будинок працелюбності (1894) та нічліжний притулок (1895) у Чернігові.

Олексій Олексійович Хвостов (1860–?), з дворян, чернігівський губернатор у 1903–1906 рр. За його губернаторства були відкриті Чернігівська чоловіча трикласна торговельна школа (1903), Ніжинська народна бібліотека-читальня (1905), споруджений пам'ятник Т.Г. Шевченку в Седневі (1903). Разом з тим період його губернаторства – це час активізації діяльності на Чернігівщині марксистів. Він виступив ініціатором придушень заворушень на території губернії за допомогою військових: страйку конотопський залізничних майстерень у 1903 р., селян с. Володькова Дівця Ніжинського повіту в травні 1904 р., погромів 1905 – 1906 рр.

Микола Матвійович Родіонов (1857–?), з дворян області Війська Донського, чернігівський губернатор у 1906–1909 рр. За час його керівництва губернією відкрився перший кінотеатр у Ніжині (1907), а в Острі започаткований краєзнавчий музей (1908). За його дозволом у 1907 році в Чернігові побачили світ газета «Десна» та журнали «Волна» й «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», а в Ніжині газети «Нежинская речь» та «Нежинский листок».

Микола Олексійович Маклаков (1871–1918), з дворян, чернігівський губернатор у 1909 – 1912 рр. За його губернаторства відкриті комерційне училище, чоловічі та жіночі гімназії в Ніжині, Городні, Козельці, Острі (1911–1912), до приїзду імператора Миколи II (1911) відремонтовано Спаський собор, Борисоглібський храм і Троїцький собор Троїцько-Іллїнського монастиря в Чернігові, споруджені Єпархіальний будинок і Будинок Миколаївського єпархіального братства.

Ілля Іванович Стерлігов (1870–?), з дворян Тамбовської губернії, чернігівський губернатор у 1913–1914 рр. За час його губернаторства побачили світ газети «Черниговский вестник», «Черниговская земская неделя», «Нежинская копейка», відкритий «Клуб трудящихся» (1913).

Микола Миколайович Лавриновський (1875–?), з дворян Псковської губернії, чернігівський губернатор у 1914–1916 рр.

Аркадій Іполитович Келеповський (1870–1925), з дворян Херсонської губернії, чернігівський губернатор з січня по березень 1916 р.

Євген-Павло-Микола Олександрович Гревениць (?–1931), барон, чернігівський губернатор у 1916-1917 рр.

Діяльність трьох останніх чернігівських губернаторів була пов'язана із забезпеченням життєдіяльності як місцевих жителів, установ і підприємств, так і евакуйованих із західних губерній імперії під час Першої світової війни.

Як бачимо, губернаторство тривало в середньому 4 роки. Більшість з губернаторів перебували на цій посаді 3–4 роки. Лише князь С.П.Голіцин, О.К.Анастас'єв та Є.К.Андрієвський очолювали губернію значні терміни – відповідно 9, 7 та 9 років. А наприклад, А.І. Андрієвський займав цю посаду лише два місяці. Виникає питання: чи можна вивчити стан ввіреної губернії та зробити щось значне для її розвитку за такий короткий час?

Наведені відомості свідчать, що всі губернатори – дворянського походження, більшість з них – з центральних губерній Російської імперії, лише четверо – з українських губерній (Дараган, Шостак, Анастас'єв і Келеповський). Цікавий факт, що троє останніх – дворяни Херсонської губернії. Але в цей період не було призначено на цю посаду жодного представника чернігівського дворянства. Та й взагалі лише у 1813-1818 рр. губернію очолював місцевий дворянин – Олексій Петрович Бутович (1758–1829). Можливо, така політика щодо призначення губернаторами вихідців з інших регіонів країни та на досить незначні терміни була пов'язана, якщо виразитися сучасною мовою, «боротьбою з корупцією». Адже очільники губерній не був пов'язаний родинними або приятельськими відносинами з представниками місцевої аристократичної еліти й міг бути вільним у проведенні власної політики в губернії.

Усі губернатори мали вищу освіту. Шестеро з них мали вищу військову освіту (Голіцин, Панчулідзев, Дараган, Андрієвський, Стерлігов і Лавриновський), інші вісім (відомості про освіту Келеповського відсутні) – вищу цивільну, у т.ч. троє закінчили Олександрівський імператорський лицей (Шостак, Вєсьолкін і Гревениць), троє – Московський університет (Шаховської, Хвостов і Маклаков) і один – Санкт-Петербурзький університет (Родіонов). П'ятеро губернаторів мали юридичну освіту (Шостак, Вєсьолкін, Хвостов, Родіонов і Гревениць). Та, незважаючи на це, місцеві громадські діячі відзначали «незнание законів и полное неуважение к ним» окремих губернаторів і впевненість останніх у тому, що «местные пользы и нужды они знают лучше, чем мы, местные люди»⁹. Також відзначимо, що двоє мали наукові ступені кандидатів: математичних наук - Шаховської і права - Хвостов.

Що стосується тих, хто отримав військову освіту, то лише двоє з них брали участь у воєнних діях – М.П.Дараган у Кримській війні 1853-1856 рр. та Є.К.Андрієвський у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Останній за цю кампанію одержав не одну нагороду як російську, так й інших держав (зокрема, орден Почесного Легіону Французької Республіки), а за бій під Ловчею (1877) був нагороджений Золотою зброєю з написом «За храбрость». У Кримській війні 1853-1856 рр. брав участь також О.К.Анастас'єв, який за оборону Севастополя був нагороджений орденом Св. Анни 4 ступеня з написом «За храбрость» та срібною медаллю «За захиту Севастополя». А князь С.В.Шаховський брав участь у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. як уповноважений Товариства Червоного Хреста.

Більшість з чернігівських губернаторів до свого призначення вже мали досвід служби на вищих керівних посадах. Так, четверо з них (Вєсьолкін, Лавриновський, Келеповський і Гревениць) були губернаторами, семеро (Панчулідзев, Дараган, Шостак, Родіонов, Хвостов, Андрієвський і Стерлігов) – віце-губернаторами. Голіцин та Анастас'єв були членами урядових комісій (Редкомісії зі складання загального Положення про селян, які вийшли з кріпацтва, та Особливої комісії для складання проектів місцевого управління під головуванням М.С. Каханова відповідно). Лише Маклаков до призначення чернігівським губернатором займав порівняно незначну посаду – був керуючим Полтавською казенною палатою. Таким

чином, дві третини з них (73%) вже мали досвід служби на відповідних посадах в інших губерніях імперії й могли застосувати його на посаді губернатора далеко не найкращого регіону, яким на той час була Чернігівська губернія. Для порівняння відзначимо, що з числа чернігівських губернаторів першої половини XIX ст. лише третина (3 з 9) мали відповідний досвід і до призначення чернігівським губернатором були губернаторами чи віце-губернаторами.

Середній вік губернаторів на час призначення на посаду становив близько 40–45 років. Виняток становить князь Шаховський, який був призначений губернатором у 29 років. Не кожна людина в такому досить молодому віці здатна взяти на себе відповідальність за життя сотень тисяч людей, які мешкали на території Чернігівської губернії. Таким чином, кожен з призначених губернаторів мав не лише досвід служби на вищих адміністративних посадах, але й життєвий досвід, який, звичайно, став їм у пригоді під час керівництва Чернігівською губернією. А призначення, наприклад, чернігівським губернатором Голіцина пов'язане, на наш погляд, з метою ефективнішого впровадження в життя Маніфесту 1861 р., у розробці якого той брав участь. З іншого боку, усі вони ще були сповнені життєвою енергією, яку мали можливість використати на користь розвитку ввіреного їм регіону країни.

По-різному складалася доля кожного з них після звільнення з посади чернігівського губернатора. Шестеро з них (Дараган, Шаховський, Вєсьолкін, Стерлігов, Лавриновський і Келеповський) були призначені начальниками інших губерній Російської імперії (переважно прибалтійських), один очолив міністерство (Маклаков – внутрішніх справ), один – управління (Андрієвський – пошт і телеграфів), членом Сенату став Хвостов, Державної ради – Анастасьєв. Голіцин продовжив службу при Дворі його імператорської величності. Звичайно, отримати посаду у вищих органах державної влади Російської імперії губернатори могли лише або завдяки успіхам у розвитку ввіреної їм території, або завдяки протекції у вищих ешелонах влади. Так, завдяки саме протекції князя В.П. Мещерського отримав видатне на той час призначення Анастасьєв. Використав свої зв'язки та гарно організований прийом у Чернігові імператора Миколи II Маклаков, а Голіцин скористався, звичайно ж, своїми родинними зв'язками у Петербурзі. Та, наприклад, незважаючи на високу посаду, не поривав із Черніговом після від'їзду до Петербурга О.К. Анастасьєв – він щоліта приїздив у містечко Любеч і зупинявся в маєтку графа Г.О. Милорадовича (де, до речі, й помер у 1900 р.). За власним бажанням з різних причин звільнилися й більше взагалі не перебували на державній службі чернігівські губернатори Панчулідзев, Шостак і Родіонов.

Таким чином, на відміну від першої половини, у другій половині XIX ст. спостерігається призначення на вищу губернську посаду осіб із вищою (переважно цивільною та юридичною) освітою та досвідчених адміністраторів.

Але губернатори не завжди були готові до виконання своїх обов'язків. Призначення губернатора цілком залежало від монаршої волі. Через це комплектування губернаторського корпусу нерідко було випадковим, частіше – за протекцією. Але, незважаючи на це, деякі з губернаторів стали визначними державними діячами.

Сучасні можновладці повинні бути зацікавленими в осмисленні накопиченого досвіду державного будівництва, щоб перейняти його досягнення й не повторювати колишніх помилок.

Джерела та література:

1. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 2. – Т. 12. – Ст. 10303.
2. Свод законов Российской империи. – Т. II. – Спб., 1892. – Ст. 270.
3. Там само.
4. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Птг., 1916. – С. 86 – 87, 135 – 145.
5. Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 656.
6. Там само. – С. 658.
7. Жукова Л.А. Земское самоуправление и бюрократия в России: конфликты и сотрудничество,

1864 – 1917. – М., 1998; *Лантева Л.Е.* Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX в.). – М., 1998; *Любичанковский С.В.* Губернское правление в России в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи. – Екатеринбург, 2003; *Його ж.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 4; *Шумилов М.М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. – Л., 1988; тощо.

8. Див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006.

9. *Хижняков В.М.* Указ соч. – С. 88.

Сергій Міщук

●

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ ЧЕРНІГОВА І НІЖИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг та стародруків, методика наукового дослідження текстів книжкових пам'яток Чернігова і Ніжина в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті розвитку української книгознавчої науки та бібліографії. Висвітлюється науковий внесок відомого літературознавця В.М.Перетца та членів його семінарію російської філології, зокрема, О.С.Грузинського, В.П.Андріанової, С.Ф.Шевченка, Л.Т.Білецького, які працювали під його керівництвом у Ніжині, де зберігалися рідкісні та цінні колекції книжок та рукописів.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково-реєстраційна діяльність в галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. Відбувається накопичення описового матеріалу, що стає важливою умовою формування науки від практичної стадії до оформлення у самостійну науку. Однак потрібно відзначити, що цей аспект є недостатньо оціненим в історіографії книгознавства.

Книгознавча діяльність українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стала предметом студювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, Н.Шалашної, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш та ін. Ці фахівці вивчали як загальнотеоретичні питання, так і внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема, М.Максимовича, М.Петрова, В.Перетца, С.Маслова та ін. Дослідження здійснювались і за географічним принципом (так, вивчалися Наддніпрянський та Західний регіони України).

У другій половині ХІХ ст. почалося описування приватних колекцій, церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в Україні. Ці збірки вивчалися істориками церкви та філологами, істориками літератури і літературознавцями, мовознавцями і діалектологами та іншими дослідниками. Опис рукописної старовини в Наддніпрянській Україні пов'язаний зі створенням церковно-археологічного музею та церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних давньохосовищ і церковно-археологічних товариств в інших єпархіях України: Чернігівській, Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській.